

Identifying the Cultural Sequence of Marivan Plain; Based on Archaeological Field Survey

Morteza Zamani Dadaneh¹ & Sirvan Mohammadi Ghasrian² & Amir Saed Mucheshi³
(71-96)

Abstract

In recent years, an increasing number of archaeological investigations have produced new evidence for the prehistoric development (both in chronology and settlement patterns) in the westernmost provinces of Iran. Prior to the commencement of the MPAP an earlier survey in the Marivan region had been carried out by the Department of Archaeology at Bu Ali Sina University in Hamadan (Iran). Research focused on the Paleolithic and Neolithic periods and, unfortunately, evidence from the Chalcolithic periods is yet to be published. The Marivan Plain Survey Project, by Morteza Zamani Dadaneh from the University of Kurdistan, Kurdish Studies Institute, conducted a first season of systematic survey for four weeks in the summer of 2018. The goal of MPAP is to reassess previous survey work in the region. Archaeological project of Marivan plain in 2018 resulted in identifying 60 sites from Neolithic to more recent time. Among identified sites: 1 site dating back to PPN Neolithic, 14 site to chalcolithic period (early, middle and late), 2 site to Bronze Age probably, 11 site to Iron Age, 28 site to historic (Parthian) period and 12 site to Islamic era. Regarding the settlement pattern of prehistoric sites (Neolithic and chalcolithic period), it become clear that all prehistoric sites distributed in the northern and southern shore of Zeribar lake. Most probably such pattern influenced from Zeribar sea level and access to the fertilized agricultural lands in this area in Neolithic and chalcolithic times. But the distribution pattern of historic and Islamic sites is somewhat different from prehistoric pattern and is similar to pattern of nowadays residential areas. Current and historic/Islamic residential area placed close to permanent water sources in the narrow valleys surrounded the Zeribar lake. Of course, part of the Marivan Plain is located in the east of the current Marivan City, which is far from Zarivar Lake, and dispersed settlements in this section formed on the edge of the main river, one of the branches of the Garan River.

Keywords: Marivan plain, PPN, Early Chalcolithic, J pottery, Late Chalcolithic, Iron Age, Lake Zeribar

Received: 18, April, 2019; Accepted: 11, March, 2022

doi
10.22059/jarcs.2022.279507.142704
Online ISSN: 2251-9297 Print ISSN: 2676-4288-
<https://jarcs.ut.ac.ir>

1. Corresponding Author Email: mortezazamani2269@gmail.com
Ph.D. Candidate Department of Archeology. University of Tehran, Iran
2. Ph.D. Candidate Department of Archeology. University of Tehran, Iran
3. Assistant professor. Department of Art and Architecture. University of Payame Noor, Iran

Introduction

In the central western Zagros, archaeological surveys and excavations have documented extensive evidence for the Epipaleolithic to Neolithic transition at sites such as Tepe Asiab, Ganj Dareh, Gouran, Sarab, and most recently Sheikh-i Abad. Further north, however, in the Iranian province of Kurdistan, very little information has been available to assess the pervasiveness of this transition in the small intermontane valleys. In 2002, a team from Bu Ali Sina University conducted fieldwork in the plain around Marivan where they were able to identify early prehistoric sites Mohammadifar & Motarjem, ۲۰۰۲). The team discovered two cave sites (Ashkaft Rivas; Ashkaft Ascule) dated to the Epipaleolithic based on the presence of Zarzian industry lithics and an open air site (Kich Gawr) with Mousterian industry lithics. In addition, they documented one small early Neolithic site (Tepe Hamaomin) located at the external edges of the plain near perennial springs (Mohammadifar & Motarjem, ۲۰۱۵). The lithic artifacts from these sites compare well with Ganj Dareh and Abdolhossein near Kermanshah, while the lack of ceramics at the site point to a single-period occupation during the Pre-Pottery Neolithic (PPN). Additional research was not able to detect occupation of the later Neolithic, with the earliest sites dated to the Dalma period of the fifth millennium BCE.

This paper will present new results of the Marivan Plain Survey project (MPAP) that fill this gap. The site of Qala Zewa (Figure 5) shows evidence for continuous occupation during the Late Neolithic through Early Chalcolithic (Zamani Dadaneh et al 2019) (Zamani Dadaneh, 2018) Pottery from this site shows clear connections with the Mahi Dasht/Kermanshah region based on sherds that have good parallels in the Sarab and J ware traditions (Figure 6 a - 6 b). While these results demonstrate that communities inhabiting the more difficult to access intermontane valleys actively participated in the major socioeconomic changes of the Neolithic, planned future work will focus on reconstructing settlement patterns, chronology, and variations in subsistence economies.

The following period is Represent by new ceramic assemblage (Dalam related; Dalma Impressed, Dalam red-slipped, Dalma painted, Dalam-Ubaid/DUP) (Figure 8-9). The following period is Represent by diagnostics Dalma related (especially the typical Dalma Impressed ware). The Dalma assemblage was found at 3 sites but Just Qala Zewa continue from previous period and 2 other one laid on virgin soil. The pottery found at these sites including plain red-slipped and painted and impressed wares. In comparison with previous period in Marivan area like almost entire western Zagros there is clear increasing in the number of sites. All sites located outside of Marivan plain distributed in northern, southern and south-eastern highland of plain. Sites are small village size mound with extension less than 1 hectare.

Preliminary studies of the material collected during the survey resulted in the identification of about 7 sites dating to Iron Age period; it was possible to differentiate the material sufficiently to allocate occupation at the sites to the Iron Age I-III. Generally calling the sites would be divided to 3 main group: settlement site, cemetery and defensive (fortress) sites. After this short introduction the site will be as follow.

A look at the studies and excavations carried out in the Marivan region reveals that most of the identified artifacts in this region are related to the historical period, especially the Parthian period. Of course, this situation is not only related to Marivan and many artifacts from the Parthian period have been identified in other parts of the province, but the obvious difference between Marivan and other parts of the province is the unusual number of Parthian cemeteries that are not comparable to other parts of the province. Also, in terms of the density of cemeteries of this period, fewer regions can be compared to Marivan in the west of the country. In the following, we will introduce the identified artifacts from the Parthian period in the Marivan plain, which can be examined in four sections: 1- Settlement sites, 2- Cemeteries related to the settlement, 3- Cemeteries without Relation to deployment, 4- Defense fortifications.

2018 Fieldwork: The Marivan Plain Archaeological Project (MPAP)

In recent years, an increasing number of archaeological investigations have produced new evidence for the prehistoric development (both in chronology and settlement patterns) in the westernmost provinces of Iran. Prior to the commencement of the MPAP an earlier survey in the Marivan region had been carried out by the Department of Archaeology at Bu Ali Sina University in Hamadan (Iran). Research focused on the Paleolithic and Neolithic periods and, unfortunately, evidence from the Chalcolithic periods is yet to be published (Mohammadifar & Motarjem, 2008). The Marivan Plain Survey Project, by Morteza Zamani Dadaneh from the University of Kurdistan, Kurdish Studies Institute, conducted a first season of systematic survey for four weeks in the summer of 2018. The goal of MPAP is to reassess previous survey work in the region.

Marivan plain

The Marivan Plain is a small elongated alluvial plain (UTM 38S 603000E, 3930000N) which lies at the westernmost extent of the Zagros Mountains in the Iranian province of Kurdistan and around 80km west of the provincial capital, Sanandaj (Figure 1). The plain is c. 65km from the Iraqi city of Sulaymaniyah and less than 20km from the Sharizor Plain in Iraq to the west. In the past, the plain of Marivan with its picturesque Lake Zeribar was an important node in the communication routes between Iraq and Iran. The Marivan Plain is the southernmost plain of a north-south series of plains. From these plains there are only a few east-west passes that connect to the plains on the Iraqi side of the border. From Marivan, it is possible to travel further south through rugged terrain that connects small intermontane valleys leading to the Mahidasht and Kermanshah plains. The plain is located between two archaeologically important regions of western Iran: The central Zagros to the southeast and the Lake Urmia region to the northeast. Early studies of prehistoric periods were mainly conducted in these two regions, while little attention was paid to the region of Marivan.

Recent work in the Marivan region in 2002 identified a few Early Neolithic sites, but they did not report any Late Neolithic to Early Chalcolithic sites. This raised the question about the nature of occupation during this important transitional period. The MPAP initiated new survey work and was able to identify two sites that shed light on this period.

شناسایی توالی فرهنگی دشت مریوان؛ بر پایه پژوهش‌های میدانی باستان‌شناسی

مرتضی زمانی دادانه^۱

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

سیروان محمدی قصریان

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

امیر ساعدموچشی

استادیار گروه هنر و معماری دانشگاه پیام نور

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۱/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۰

علمی - پژوهشی

چکیده

دشت مریوان در سال ۱۳۹۷ در قالب برنامه بررسی و شناسایی باستان‌شناسی دشت مریوان به سرپرستی مرتضی زمانی دادانه و با حمایت مالی پژوهشکده کردستان‌شناسی دانشگاه کردستان مورد شناسایی و بازنگری مجدد قرار گرفت که در طی این پروژه ۶۰ اثر باستانی از دوران نوسنگی بدون سفال تا دوره اسلامی شناسایی و بازنگری شدند. در میان آثار مورد بازدید ۱ محوطه مربوط به دوره نوسنگی بدون سفال، ۱۴ محوطه مربوط به دوره مس‌وسنگ (قدیم، میانی، جدید)، ۲ محوطه احتمالاً متعلق به دوره مفرغ، ۱۱ محوطه و گورستان از عصر آهن، ۲۸ محوطه تاریخی شامل استقرارها و گورستان‌های اشکانی و ۱۲ محوطه متعلق به دوره اسلامی هستند. با توجه به الگوی استقرار شناسایی شده در نقاط مختلف دشت مریوان مشخص شد که به طرز جالبی تمامی محوطه‌های پیش‌ازتاریخ شامل دوره‌های نوسنگی و مس‌وسنگ دشت مریوان در بخش شمالی و جنوبی دریاچه زریبار واقع شده‌اند. به احتمال زیاد چنین الگوی پراکنش استقرار به دلیل سطح آب دریاچه در ادوار یادشده و عرض بسیار کم زمین‌های کشاورزی تا دامن ارتفاعات در دو سوی شرقی و غربی دریاچه بوده باشد و احتمالاً این کریدورها فقط مسیرهای مواصلاتی بوده‌اند که شمال و جنوب دریاچه را به هم مرتبط می‌ساخت. البته بخشی از دشت مریوان در شرق شهر کنونی مریوان پراکنده است که فاصله زیادی با دریاچه زریبار دارد و استقرارهای پراکنده در این بخش در حاشیه رودخانه اصلی که یکی از شاخه‌های رودخانه گاران است شکل گرفته‌اند.

واژه‌های کلیدی: دشت مریوان، نوسنگی بدون سفال، مس‌وسنگ قدیم، سفال جی، مس‌وسنگ جدید، عصر آهن، دریاچه

زریبار.

مقدمه

دشت مریوان و دیگر دشت‌ها و دره‌های مناطق دور و نزدیک به این دشت، از نظر مطالعات باستان‌شناسی از تاریخچه طولانی برخوردار نیست. این مناطق در غرب ایران واقع شده و بین دو حوزه مهم مطالعاتی پیش از تاریخ غرب ایران (حوزه زاگرس مرکزی در جنوب و حوزه دریاچه ارومیه در شمال) جای گرفته است. هر دو این حوزه‌ها از جمله شناخته‌شده‌ترین حوزه‌های مطالعاتی پیش‌ازتاریخ ایران به حساب آمده که در نتیجه آن بیش‌تر پژوهش‌های صورت گرفته بر روی این حوزه‌ها تمرکز یافته و مناطق واقع میان این دو حوزه کم‌تر مورد توجه بوده‌اند. به‌عنوان مثال تاریخچه مطالعات پیش از تاریخ حوزه زاگرس مرکزی به حدود ۹۰ سال قبل و به کاوش‌های تپه گیان نه‌اوند در سال‌های ۱۹۳۱ و ۱۹۳۲ میلادی برمی‌گردد. چند دهه بعد از آن نیز کاوش‌های گسترده در تپه شناخته شده گودین باعث توجه روزافزون مطالعات در این منطقه گردید.

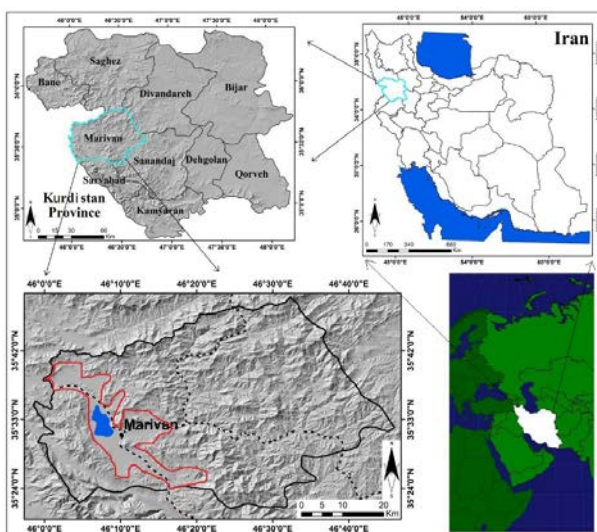
(Young, 1965) (Young & Levine, 1974). اما در نواحی شمالی زاگرس مرکزی، چنانچه ذکر گردید در محدوده امروزی استان کردستان شاهد چنین مطالعات دامنه‌دار و منظمی نبوده‌ایم، تا این‌که در یک یا دو

دهه اخیر وضعیت تغییر یافته و بررسی‌ها و کاوش‌هایی نیز در این منطقه صورت پذیرفته است (ساعدموچشی، ۱۳۹۰ و ۱۳۸۹) (ساعدموچشی و همکاران، ۱۳۹۵ و ۱۳۹۴ و ۱۳۹۱) (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۲) (مترجم و شریفی، ۱۳۹۳). از جمله قدیمی‌ترین مطالعات صورت گرفته در دشت مریوان می‌توان به تحقیقات ارزشمند گرده‌شناسی دریاچه زریبار اشاره کرد که شواهد جالبی را از نوع پوشش گیاهی منطقه در دوران پیش از تاریخ نشان داد (Van Zeist and Wright 1963). دشت مریوان به‌عنوان یکی از دشت‌های منطقه مریوان در سال ۱۳۸۱ در خلال برنامه بررسی باستان‌شناسی شهرستان مریوان توسط تیمی از دانشگاه بوعلی سینا همدان مورد بررسی باستان‌شناسی قرار گرفت (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۱) که در نتیجه آن آثار جالب توجهی از دوره پارینه‌سنگی میانی تا دوره اسلامی مورد شناسایی و مستندنگاری قرار گرفت. هر چند که در بررسی‌های انجام گرفته توالی فرهنگی نسبتاً کاملی از آثار دوره پارینه‌سنگی میانی تا دوره مس‌وسنگ به دست آمد، اما انتشارات حاصل از این بررسی تقریباً بر روی آثار دوره پارینه‌سنگی و نوسنگی منطقه تمرکز یافته (Mohammadifar and Motarjem 2008) و آثار دوران جدیدتر و به‌ویژه دوران مس‌وسنگ آن منتشر نشده است و کم‌تر اطلاعی از این دوره مهم در توالی گاهنگاری منطقه در دسترس نبود. از جمله پژوهش‌های باستان‌شناسی صورت گرفته منطقه مریوان می‌توان به کاوش لایه‌نگاری تپه قلعه ننه (بیننده، ۱۳۹۷)، کاوش قلعه ایمام (کریمیان، ۱۳۹۴)، کاوش گورستان‌های خمره‌ای مریوان (مترجم و محمدی‌فر، ۱۳۸۸)، کاوش اضطراری گورستان زردویان (معصومیان، ۱۳۹۶) و همچنین مقالاتی در زمینه کاوش محوطه‌های با تدفین خمره‌ای در حوزه دشت مریوان اشاره کرد (محمدی‌فر و هژبری نوبری، ۱۳۸۳).

دشت مریوان

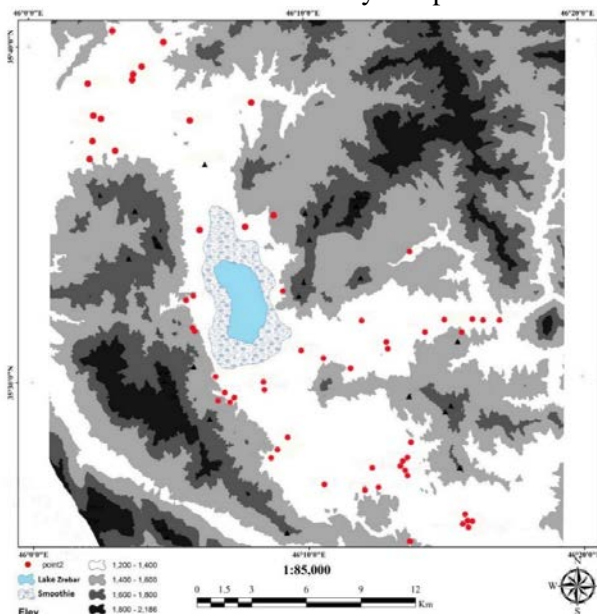
شهرستان مریوان یکی از شهرستان‌های استان کردستان در غرب ایران است (تصویر ۱) که در ۱۳۵ کیلومتری غرب شهرستان سنندج و در ۴۶ درجه و ۱۰ درجه طول شرقی و ۳۵ درجه و ۳۲ دقیقه عرض شمالی و در ارتفاع ۱۲۸۶ متری از سطح دریا واقع شده است. شهرستان مریوان با مساحت ۲۱۹۳،۴ کیلومترمربع و ۷،۷۷ درصد از مساحت استان را به خود اختصاص داده است که دارای ۳ بخش، ۲ شهر و شش دهستان است. دشت مریوان که شهر کنونی مریوان در بخشی از آن واقع شده است، از شمال به ارتفاعات بی‌سران و فیله قوس و دشت قزل چه سو، از غرب به کوه‌های میراجی، گزسانی و قوچلو، از جنوب به کوه‌های میرحاجی و بولیانه و از شرق به ارتفاعات مشرف بر دره و رودخانه گاران محدود می‌گردد. این دشت در جهت شمال‌غربی-جنوب شرقی گسترش پیدا کرده و دریاچه زریبار با جهت شمالی-جنوبی در وسط دشت واقع شده است. طرز تشکیل دشت مریوان، نحوه بریدگی اطراف آن، شکل ظاهری، طرز گسترش این دشت، غیر منظم بودن آن و نیز عمق زیاد آبرفت (حداکثر ۲۳ متر) با عرض کم نشان می‌دهد که حتماً گسل یا گسل‌هایی باعث افتادگی طبقات، و شرایط مناسب برای تشکیل دشت مریوان شده است. البته در تکوین و تکامل دشت نباید نقش آب و هوا و آب‌های روان را از نظر دور داشت، بدین ترتیب در ادوار پیشین، هم‌زمان و پس از حرکت کوه‌زایی که ساختمان زمین‌شناسی در این منطقه در حین تکوین بوده است، در محل‌هایی که در مسیر آب بوده، لایه‌های سست و نرم وجود داشته و در امتداد لایه‌ها و در قسمت‌هایی که زمین سخت بوده، عمود به امتداد لایه‌ها،

دره‌ها ایجاد شده است (ملکی و کریمی، ۱۳۸۶). این دره‌ها محل مناسبی برای اسکان گروه‌های انسانی است و دارای شرایط مناسب زیستی برای امرار معاش این جوامع هستند. با توجه به موارد یادشده به نتایج و دستاوردهای حاصل از برنامه بررسی باستان‌شناسی دشت مریوان و ادوار شناسایی‌شده و توصیف الگوی استقرار این دشت طی ادوار فرهنگی متفاوت می‌پردازیم. در میان آثار مورد شناسایی و بازنگری شده در محدوده دشت مریوان، ۱ محوطه مربوط به دوره نوسنگی بدون سفال، ۱۴ محوطه مربوط به دوره مس‌وسنگ (قدیم، میانی، جدید)، ۲ محوطه احتمالاً متعلق به دوره مفرغ (?)، ۱۱ محوطه و گورستان از عصر آهن، ۲۸ محوطه تاریخی شامل استقرارها و گورستان‌های اشکانی و ۱۲ محوطه متعلق به دوره اسلامی هستند (تصویر ۲).

تصویر ۱- موقعیت جغرافیایی شهرستان مریوان و دشت مورد مطالعه، (نگارنگان، ۱۳۹۷)

Figure 1- Geographical location of Marivan county and plain under study, (Authors, 2018)

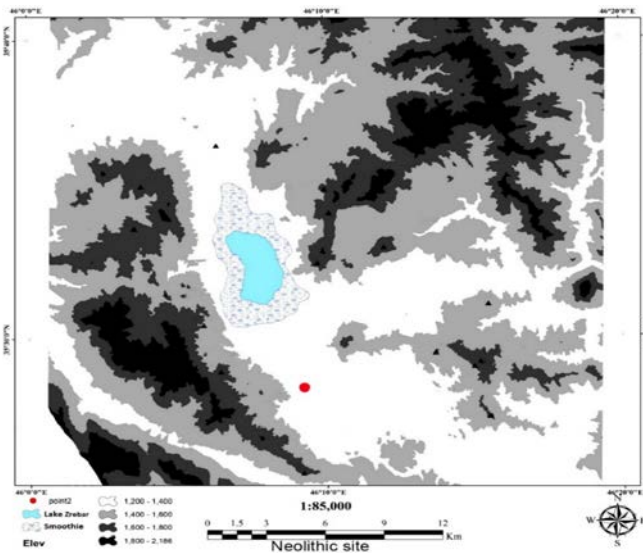

تصویر ۲- پراکنده‌گی آثار شناسایی‌شده و بازنگری شده دشت مریوان، (نگارنگان، ۱۳۹۷)

Figure 2 - Distribution of identified and revised works in Marivan plain, (Authors, 2018)

دوره نوسنگی

تنها استقرار شناسایی شده از دوره نوسنگی در دشت مریوان متعلق به دوره نوسنگی بدون سفال است (تصویر ۳). در بررسی ۱۳۹۷ بر روی سطح این اثر هیچ‌گونه شواهد سفالی مشاهده نگردید. این اثر که به صورت یک برجستگی کم ارتفاع در میان اراضی کشاورزی روستای وله‌ژیر واقع شده است نخستین بار توسط هیأت دانشگاه بوعلی سینا همدان شناسایی شده و بر اساس تیغه‌ها و ریز تیغه‌های شناسایی شده به دوره نوسنگی بدون سفال نسبت داده شده است و با نام گرده‌کُ (تپه) عبه صوفی همه‌ومین نامیده شده است (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۱: ۳۴) که شکل نوشتار صحیح آن در زبان محلی گرده‌ک‌ه‌ی عبه‌به صوفی همه‌ومین (Gerdakei) است. در بررسی اخیر در سال ۱۳۹۷ نیز که نوشتار حاضر مربوط به نتایج این بررسی است تیغه‌ها و ریز تیغه‌های مربوط به این دوره از سطح تپه نمونه‌برداری شد (تصویر ۴).

تصویر ۳- موقعیت تپه عبه صوفی همه‌ومین در دشت مریوان، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 3- The location of Tepe Aba Sofi Hamaomin in the Marivan plain, (Authors, 2018)

تصویر ۴- مصنوعات و تراشه‌های سنگی تپه عبه صوفی همه‌ومین، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 4 - Artifacts and stone chips of Tepe Aba Sofi Hamaomin, (Authors, 2018)

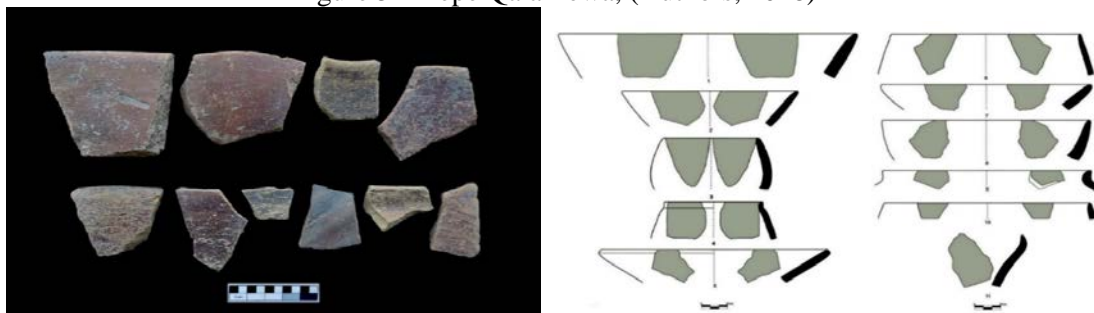
دوره مس‌وسنگ قدیم

از میان دوره‌های سه‌گانه دوران مس‌وسنگ در دشت مریوان، دوره مس‌وسنگ قدیم به نسبت دو دوره دیگر ناشناخته‌تر است، وضعیتی که فقط محدود به منطقه مریوان نبوده و در سایر حوزه‌های مطالعاتی این دوره در غرب کشور نظیر حوزه زاگرس مرکزی نیز دیده می‌شود. هرچند که اطلاعات محدودی از این دوره در مناطق زاگرس مرکزی در طی بررسی‌های ماهیدشت (Levine & McDonald 1977, Levine and Young 1987) به دست آمده ولی هنوز بازه زمانی دقیق این دوره، الگوی پراکنش محوطه‌ها، کاربری آن‌ها و ابهاماتی از این قبیل در دست نیست. فقط ذکر شده است که نماینده این دوره، سفالی موسوم به سفال جی (J) است که سبک شرقی فرهنگ حلف بین‌النهرین نامیده شده است (Levine & McDonald, 1977: 42). لازم به ذکر است که این دوره در مناطق شرقی زاگرس مرکزی نظیر حوزه کنگاور با فرهنگ شهرآباد شناخته می‌شود (Levine and Young, 1987). هرچند که این گونه سفالی شاخصه فرهنگ‌های دوره مس‌وسنگ قدیم مناطق غربی زاگرس مرکزی نظیر دشت‌های سرپل ذهاب (علی‌بیگی، ۱۳۹۴) و ماهیدشت (Levine & McDonald, 1977) بوده و حد نهایی دامنه پراکنش آن نیز تا نواحی هرسین و صحنه (محمدی فر و مترجم، ۱۳۸۱) و بیستون مانند تپه نازلین (محمدی قصریان، ۱۳۹۳) می‌رسد، ولی به طرز جالبی بر سطح یکی از محوطه‌های شناسایی شده مریوان نیز به نام تپه قاله‌زیوا (Tepe Qala Zewa) (تصویر ۵)، سفال موسوم به سفال جی به دست آمده است (زمانی و همکاران، ۱۳۹۷) (تصویر الف و ب). فن ساخت، خمیره و نوع پوشش به کار گرفته شده در ساخت سفال‌های جی مریوان کاملاً با ویژگی‌های برشمرده برای این گونه سفالی در ماهیدشت مطابق است. با مقدمه یادشده می‌توان این چنین نتیجه گرفت که دامنه پراکنش سفال جی فقط محدود به مناطق غربی و مرکزی زاگرس مرکزی نبوده و مناطق شمالی‌تر این حوزه و از جمله منطقه مریوان را نیز می‌توان به این حوزه اضافه کرد (تصویر ۷).

تصویر ۵- تپه قاله‌زیوا، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 5 – Tepe Qala Zewa, (Authors, 2018)

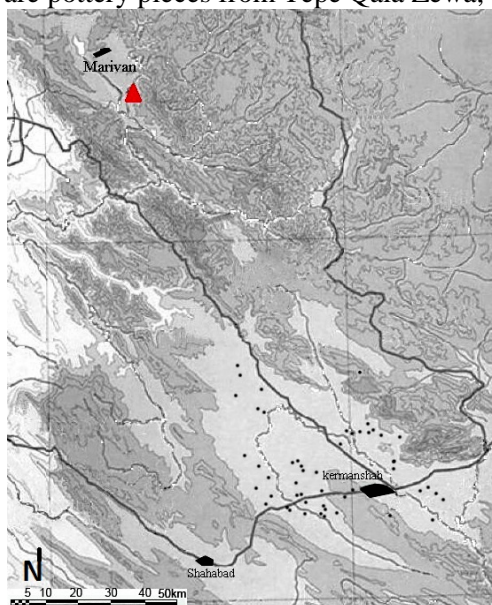
تصویر الف-۶- قطعات سفالی سبک جی از تپه قاله‌زیوا، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure A6- J ware pottery pieces from Tepe Qala Zewa, (Authors, 2018)

تصویر ب-۶- قطعات سفالی سبک جی از تپه قاله‌زیوا، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure B6- J ware pottery pieces from Tepe Qala Zewa, (Authors, 2018)

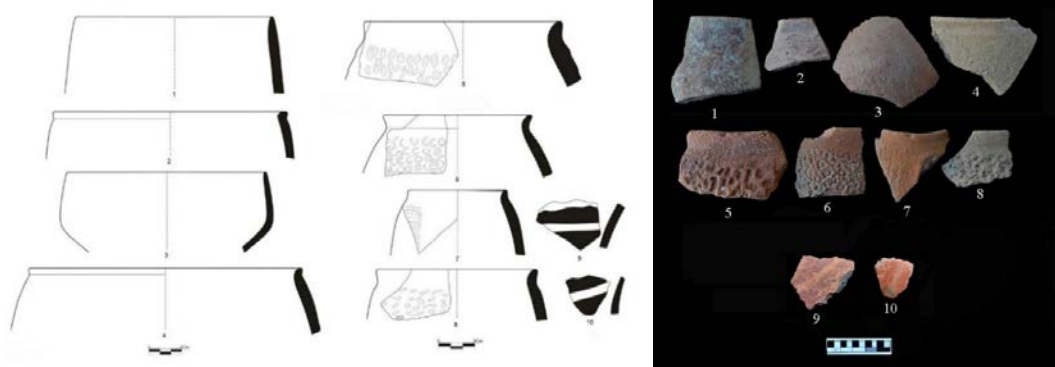
تصویر ۷- پراکندگی محوطه‌های معرف فرهنگ جی در حوزه ماهیدشت (Levine and McDonald, 1977) و محوطه نو یافتۀ مریوان

Figure 7- Distribution of sites representing J culture in Mahidasht area (Levine and McDonald, 1977) and the newly discovered area of Marivan

دوره مس‌وسنگ میانی

با پایان دوره مس‌وسنگ قدیم در اواخر هزاره ششم ق.م و شروع دوره مس‌وسنگ میانی در نیمه اول هزاره پنجم ق.م شاهد تغییراتی که نمود بیش‌تر آن در افزایش تعداد محوطه‌ها و نیز رواج گونه‌های جدید سفالی نظیر انواع گوناگون سفال دالما در اوایل این دوره و یا سفال‌های نخودی منقوش (B.O.B و گونه سه‌گابی) در فازهای بعدی این دوران هستیم. در دشت مریوان نیز شاهد وضعیت مشابهی هستیم به صورتی که علاوه بر شناسایی محوطه‌های بیش‌تری از دوره مس‌وسنگ میانی نسبت به تک محوطه دوره مس‌وسنگ قدیم (تپه قاله‌زیوا)، سفال‌های شاخص یادشده نیز در بررسی‌ها به دست آمدند. محوطه‌های دوره مس‌وسنگ میانی شامل تپه‌های قاله‌زیوا، عه‌به فتول (Tepe Aba Fatol)، هان‌الیاس (Tepe Han Elyas)، هه‌سیره‌گه‌وره (Tepe Hasera Gawra)، چخماق‌آوی (Tepe Chakhmaq Avi)، کنگران (Tepe Kangaran) و ژوژوان (Tepe Zhe Zhwan) است.

تپه قاله‌زیوا همان تپه توصیف‌شده در بالا است که علاوه بر شواهد دوره مس‌وسنگ قدیم، سفال‌های دوره مس‌وسنگ میانی (فاز دالما) را نیز دارا است (تصویر ۸). به دلیل به دست نیامدن سفال‌های نخودی منقوش (B.O.B و گونه سه‌گابی) که مربوط به فازهای بعدی دوره مس‌وسنگ میانی هستند، به نظر می‌رسد که این تپه فقط فاز ابتدایی دوره مس‌وسنگ میانی (فاز دالما) را دارا باشد (زمانی و همکاران، ۱۳۹۷). بعد از اوایل هزاره پنجم ق.م و تقریباً در اواسط این هزاره به غیر از گونه‌های مختلف سفال دالما (تصویر ۸)، گونه‌های منقوش دیگری نیز ظاهر می‌شوند که نمونه این گونه‌های منقوش نیز در بررسی محوطه‌های مریوان به دست آمد (تصویر ۹). این شواهد سفالی مربوط به تپه‌های هان‌الیاس، عه‌به فتول و هه‌سیره‌گه‌وره هستند که نمونه‌هایی از سفال B.O.B و سه‌گابی از آن‌ها به دست آمده است. بر اساس شواهد یادشده به نظر می‌رسد که از میان ۷ محوطه دوره مس‌وسنگ میانی، یک محوطه (تپه قاله‌زیوا) مربوط به فاز ابتدایی این دوره و ۶ محوطه دیگر مربوط به فازهای بعدی دوره مس‌وسنگ میانی هستند. ابعاد و اندازه کوچک این محوطه‌ها، الگوی پراکنش آن‌ها در کنار چشمه‌ها و مسیل‌ها و نیز برخی شواهد سطحی نظیر سردوک‌های سفالی (تصویر ۱۰)، احتمالاً نشان‌دهنده روستاهای کوچک اوایل و اواسط هزاره پنجم ق.م در منطقه است. لازم به ذکر است که نمونه‌های کاملاً مشابه سردوک‌های فاز دالما دشت مریوان از فاز دالمای کاوش‌های تپه قشلاق بیجار نیز گزارش شده است (Sharifi and Motarjem 2018).

تصویر ۸- سفال‌های فاز دالمای دشت مریوان، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 8- Dalma phase pottery of Marivan plain, (Authors, 2018)

تصویر ۹- سفال‌های فاز سه‌گابی دشت مریوان، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 9- She Gabi phase pottery of Marivan plain, (Authors, 2018)

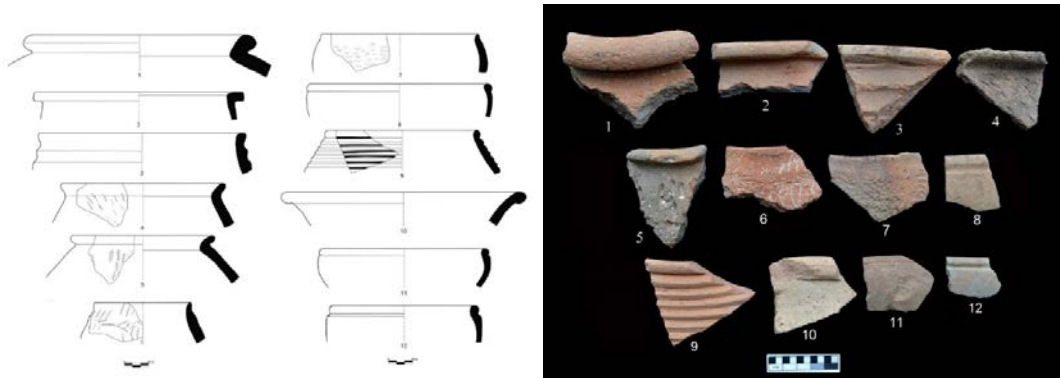
تصویر ۱۰- سردوک سفالی از تپه‌ی قاله‌زیوا متعلق به دوره‌ی مس‌وسنگ میانی، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 10 - Spindle from Tepe Qala Zewa belonging to the Middle Chalcolithic period, (Authors, 2018)

دوره‌ی مس‌وسنگ جدید

این دوره یکی از مهم‌ترین دوره‌های مطالعاتی منطقه‌ی جنوب غرب آسیا است. در اواسط و اواخر این دوره شاهد رشد و پیچیدگی جوامع به مرحله‌ای هستیم که اولین شهرها در جنوب و شمال بین‌النهرین ظهور پیدا می‌کند. در این دوره سفال‌های خوش‌ساخت نخودی منقوش دوره‌های قبل تقریباً از رواج افتاده و سفال‌های ساده با شاموت گیاهی جایگزین آن می‌گردد. در منطقه‌ی مورد بحث ما نیز وضعیت به این گونه است. شاخصه اصلی سفال‌های دوره‌ی مس‌وسنگ جدید مریوان نیز، سفال‌های نخودی و قرمز ساده با شاموت کاه هستند (تصویر ۱۱). از کل ۱۴ محوطه متعلق به دوره‌ی مس‌وسنگ (تصویر ۱۴)، ۸ محوطه (تپه بیلو (Tepe Beillou)، تپه

وهسا (Tepe Vassa)، هان‌الیاس، گردی قلقله (Gerdi Qolqola)، هه‌سیره گه‌وره، قبرستان قلقله (Tepe Ghabrestane Qolqola)، میرویس (Tepe Mir Vais) و تپه رشه (Tepe Rasha) متعلق به دوره مس‌وسنگ جدید (Late Chalcolithic) است که همانند دوره مس‌وسنگ میانی که تمامی محوطه‌ها فقط مربوط به یک فاز نبوده، آثار این دوره نیز به پنج فاز (LC1-5 مطابق گاهنگاری شمال بین‌النهرین) تقسیم می‌شوند. از میان آثار شناسایی شده هفت محوطه مربوط به فازهای میانی دوره مس‌وسنگ جدید (Godin VI₂ LC3-4) هستند و یک محوطه (تپه رشه) (تصویر ۱۲) نیز مربوط به اواخر این دوره (LC5/Godin VI₁) نسبت داده شده‌اند (Zamani dadane et al 2019). به طرز جالبی هیچ اثری از یکی از فازهای اوایل دوره مس‌وسنگ جدید (LC2/Godin VII) در بررسی‌های دشت مریوان به دست نیامد. علی‌رغم هم‌زمانی محوطه‌های دوره LC3-4 مریوان با دوره اوروک میانی در بین‌النهرین و بحث گسترش این فرهنگ در مناطق هم‌جوار، شواهد و مدارک قطعی سفالی دال بر بین‌النهرینی بودن این محوطه‌ها به دست نیامد و به نظرمی‌رسد که این محوطه‌ها، استقرارهای یکجانشین محلی اواسط هزاره چهارم ق.م در منطقه بوده‌اند. تنها در اواخر این دوره است که شواهد احتمالی از ارتباطات فرامنطقه‌ای در دشت مریوان به دست آمده است و آن نیز شواهد سفالی جالبی از تپه رشه است (تصویر ۱۳). این تپه در حومه شهر مریوان و در داخل پادگان تیپ ۳۲۸ شهید عبادت ارتش جمهوری اسلامی ایران واقع شده است. ابعاد آن ۴۸۰ در ۳۹۰ متر و ارتفاع آن از سطح زمین‌های اطراف ۳۱ متر است. این تپه در نزد اهالی منطقه با نام تپه رشه (Rasha) شناخته شده است. آثار سفالی دامنه غربی تپه شامل سفال نوع اوروک جدید و شاخصه آن سفال لبه‌واریخته است. این تپه از وضعیت حفاظتی نامطلوبی برخوردار است و دلیل آن قرار گرفتنش در محدوده پادگان ارتش است. گونه‌شناسی و تاریخ‌گذاری نسبی پیشنهادی برای این تپه دوره Godin VI₁ یا LC5 است.

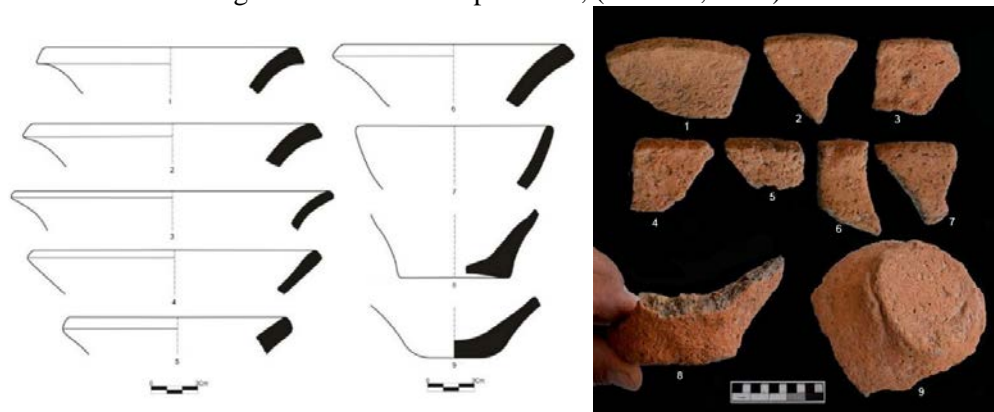
تصویر ۱۱- نمونه سفال‌های دوره مس‌وسنگ جدید دشت مریوان، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 11- Sample of pottery of LC period of Marivan plain, (Authors, 2018)

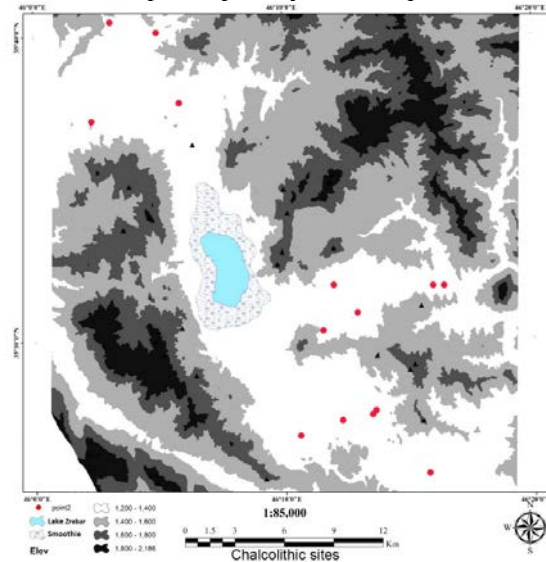
تصویر ۱۲- نمایی از تپه رشه، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 12- View of Tepe Rasha, (Authors, 2018)

تصویر ۱۳- سفال‌های دوره اوروک جدید از تپه رشه، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 13- Late Uruk phase pottery from Tepe Rasha, (Authors, 2018)

تصویر ۱۴- پراکندگی محوطه‌های دوره مس‌سنگ در دشت مریوان، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

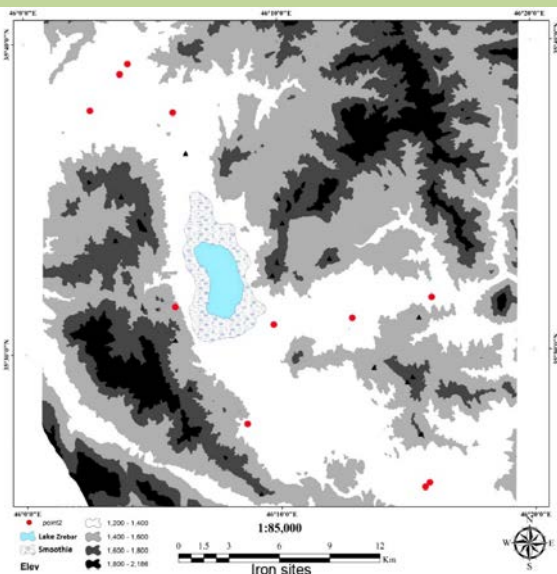
Figure 14- Distribution of Chalcolithic period sites in Marivan plain, (Authors, 2018)

عصر مفرغ

از این دوره در دشت مریوان به طرز عجیبی اثری از فرهنگ‌های شاخص عصر مفرغ زاگرس مرکزی و حوزه شمال غرب (فرهنگ یانیق، گودین III و سبک ارومیه) شناسایی نشد (البته محدود بودن حوزه مورد بررسی را باید در نظر گرفت و با توجه به محدودیت حوزه مورد بررسی، امکان این که محوطه‌های متعلق به عصر مفرغ در ارتفاعات و مناطقی خارج از دشت شکل گرفته باشند دور از ذهن نیست). لازم به ذکر است این وضعیت، یعنی فقدان فرهنگ‌های عصر مفرغ در برنامه بررسی شهرستان مریوان که توسط هیأت دانشگاه بوعلی سینا انجام شده نیز ذکر شده است، به جز در تپه قلعه ننه که خارج از محدوده دشت مریوان بوده و شواهدی از سفال سبک یانیق در این اثر شناسایی شده است (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۱).

عصر آهن

از عصر آهن در دشت مریوان ۱۱ اثر مورد شناسایی واقع شد (تصویر ۱۵) که شامل محوطه‌های تپه ژی‌ژوان، گردی علی رسول (Gerdi Ali Rasoul)، تپه گلین کبود (Tepe Gellin Kaboud)، تپه کنگران (Tepe-Kangaran)، تپه میرزا آشه (Tepe Mirza Asha)، قلعه خاو (Qale Khaw)، قلعه توراخ تپه (Qale Torakh Tepe)، گورستان شخسه هزاره (Shakhsa Hazhara)، محوطه ده‌کهنه وله‌ژیر (Deh Kohne Wlazher)، تپه چقاله (Tepe Chaqala) و تپه هرزگا (Tepe Harezga) است. برخی از این آثار به صورت یک استقرار از عصر آهن (تپه گلین کبود، قلعه توراخ تپه، محوطه ده‌کهنه وله‌ژیر، تپه چقاله و تپه هرزگا) و برخی دیگر به صورت گورستان‌های کلان سنگی شاخص عصر آهن (تپه ژی‌ژوان، گردی علی رسول، تپه کنگران، قلعه خاو و گورستان شخسه هزاره) و یک اثر با ساختار دفاعی شناسایی شده‌اند. غالباً گورستان‌های این دوره در مناطقی که دارای ارتفاع بیش‌تری از سطح دشت است ایجاد شده و در مواردی نیز به علت ارتفاع مناسب محوطه‌های باستانی متروک شده، توسط مردمان عصر آهن جهت ایجاد قبور مورداستفاده واقع شده‌اند. از جمله این گورستان‌ها می‌توان به تپه ژی‌ژوان و تپه کنگران و قلعه خاو اشاره کرد (تصاویر ۱۶ و ۱۷). در برخی موارد نیز گورستان‌ها بر روی ارتفاعات طبیعی منطقه و بر روی بستر طبیعی ایجاد شده‌اند که می‌توان به گورستان شخسه هزاره (تصاویر ۱۸ و ۱۹) و گردی علی رسول اشاره کرد. با توجه به مطالعات انجام شده در میان خاک‌های حاصل از حفاری غیرمجاز در گورستان شخسه هزاره و بر اساس پراکنش فرم و لب قطعات سفالی، احتمال این که تعداد ۸ ظرف در کنار تدفین گذاشته شده باشد وجود دارد (تصویر ۲۰). جالب توجه است که در میان آثار شناسایی شده عصر آهن در دشت مریوان یک اثر که با توجه به ارتفاع آن از سطح دشت و آثار سطحی آن، ظاهراً یک بنای شاخص تدافعی بوده شناسایی شد. بر روی سطح این اثر شواهد سفالی از عصر آهن و به‌وفور قطعاتی از آجر مشاهده می‌شود (تصویر ۲۱). سایر آثار شناسایی شده متعلق به عصر آهن در دشت مریوان مانند توراخ تپه و تپه چقاله (تصاویر ۲۲ و ۲۴) شامل استقرارهای معمولی این دوره است که غیر از شواهد سفالی هیچ‌گونه شواهد فرهنگی دیگری نداشتند (تصاویر ۲۳ و ۲۵).

تصویر ۱۵- پراکندگی محوطه‌های عصر آهن در دشت مریوان، (نگارندگان، ۱۳۹۷)
 Figure 15- Distribution of Iron Age sites in Marivan plain, (Authors, 2018)

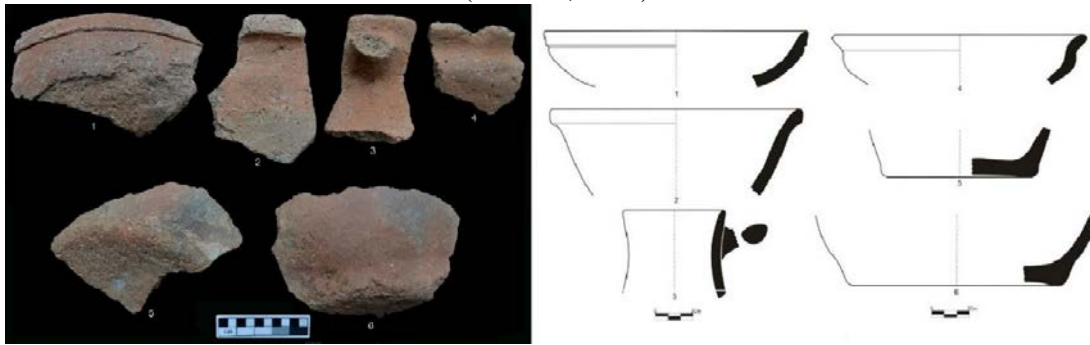
تصویر ۱۶- دورنمای قلعه خاو، (نگارندگان، ۱۳۹۷)
 Figure 16- Perspective of Khaw Castle, (Authors, 2018)

تصویر ۱۷- بخشی از یک ظرف سفالی عصر آهنی از قلعه خاو، (نگارندگان، ۱۳۹۷)
 Figure 17- Part of an Iron Age pottery from Khaw Castle, (Authors, 2018)

تصویر ۱۸- گورستان شخسه هزاره، یک گور سنگی عصر آهن، حفاری‌شده توسط حفاران غیرمجاز، (نگارندگان، ۱۳۹۷)
 Figure 18- Shakhsa Hazharah Cemetery, an Iron Age stone tomb excavated by illegal diggers, (Authors, 2018)

تصویر ۱۹- نمونه سفال‌های گورستان شخسه هزاره، (نگارندگان، ۱۳۹۷)
 Figure 19- Sample pottery of Shakhsha Hazharah cemetery, (Authors, 2018)

تصویر ۲۰- الف) سفال‌های عصر آهن گورستان B سیلک (Ghirshman, 1939: plate.XVI). ب) نمونه سفال‌های به دست آمده از خاک‌های حاصل از حفاری غیرمجاز گورستان شخسه هزاره، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 20- a) Iron Age pottery of Cemetery of Sialk B (Ghirshman, 1939: plate.XVI). b) Sample of pottery obtained from the excavated soils of Shakhsha Hazharah Cemetery, (Authors, 2018)

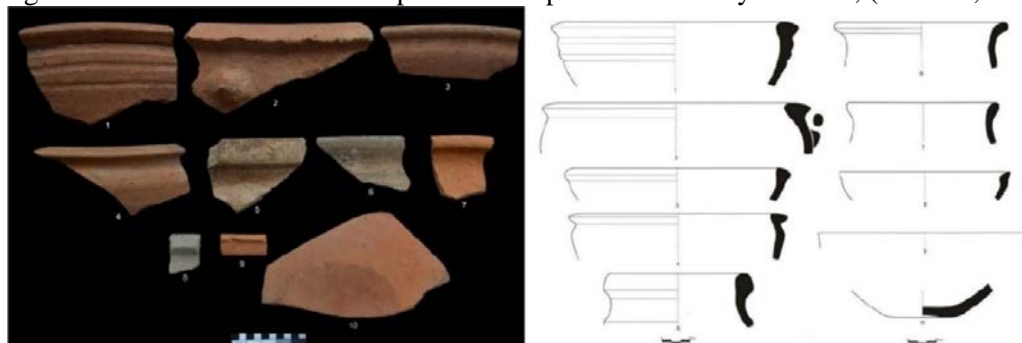
تصویر ۲۱- نمایی از تپه میرزا آشه و آجرهای سطحی آن، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 21- View of Tepe Mirza Asha and its surface bricks, (Authors, 2018)

تصویر ۲۲- موقعیت استقرار توراخ تپه در دامنه و قلعه تخریب شده آن، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 22- Location of Torakh Tepe on the slope and its destroyed castle, (Authors, 2018)

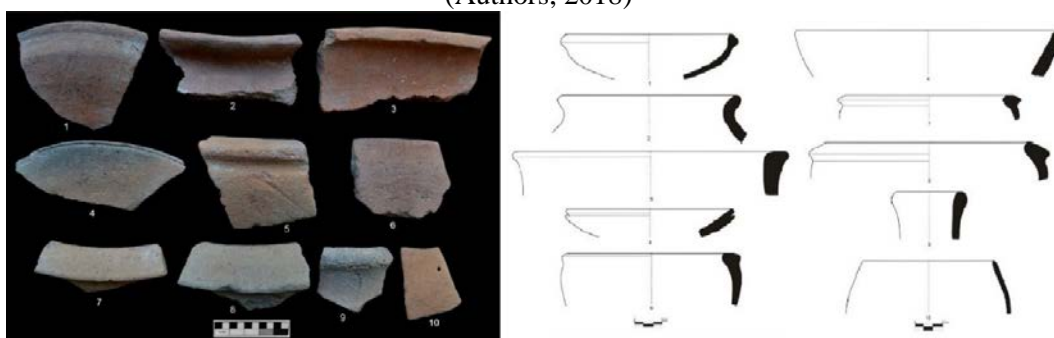
تصویر ۲۳- سفال‌های عصر آهن قلعه توراخ تپه، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 23- Iron Age pottery of Torakh Tepe Castle, (Authors, 2018)

تصویر ۲۴- دورنمای محوطه استقرار عصر آهن تپه چقاله از روی تپه قاله‌زیوا، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 24- Perspective of the Iron Age settlement area of Tepe Chaqala from Qala Zewa, (Authors, 2018)

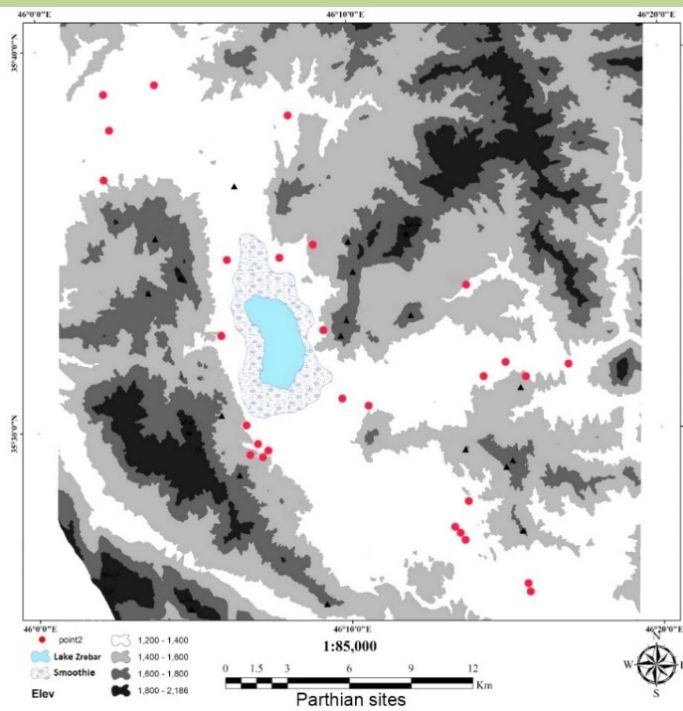

تصویر ۲۵- نمونه سفال‌های سطحی عصر آهن تپه چقاله، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 25- Sample of surface Iron Age pottery of Tepe Chaqala, (Authors, 2018)

دوره اشکانی

در بررسی اخیر در دشت مریوان ۲۸ اثر شامل محوطه‌های استقرار و گورستان‌های خمره‌ای اشکانی شناسایی و بازدید مجدد شد (تصویر ۲۶). این در حالی است که در گزارش‌های گذشته از منطقه مریوان تعداد زیادی از گورستان‌های دوره اشکانی شناسایی شده اما کم‌تر اشاره‌ای به استقرارهای وابسته به این گورستان‌ها شده است. در بررسی بازنگری سال ۱۳۹۷ چندین محوطه شاخص استقرار از دوره اشکانی مانند محوطه کلکه خزینه (Kika Khazina) مورد شناسایی واقع شد. از جمله شواهد سطحی با ارزش می‌توان به قطعه‌ای از یک پایه اجاق در برش جاده‌ای که از روی محوطه عبور کرده (تصویر ۲۷) و یک قطعه دیگر از پایه اجاقی متفاوت از سطح محوطه و همچنین یک گل‌میخ سفالی از محوطه کلکه خزینه اشاره کرد (تصویر ۲۸). که با توجه به تک دوره‌ای بودن این استقرار و گسترش افقی آن، بدون شک این آثار می‌تواند متعلق به دوره اشکانی باشد. برخی از گورستان‌های شناسایی شده در این بررسی در ارتباط با محوطه استقرار و برخی دیگر نیز بدون ارتباط با استقرار شناسایی شده‌اند و شواهد سطحی آن‌ها شامل قطعات شاخص خمره‌های نوع اشکانی است (تصویر ۲۹).

تصویر ۲۶- پراکندگی آثار دوره اشکانی در دشت مریوان، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 26- Dispersion of Parthian period Evidence in Marivan plain, (Authors, 2018)

تصویر ۲۷- پایه اجاق مکشوفه از برش کنار جاده در محوطه کلکه خزینه، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 27- The base of the stove discovered from a roadside cut in the area of Kelka Khazinah, (Authors, 2018)

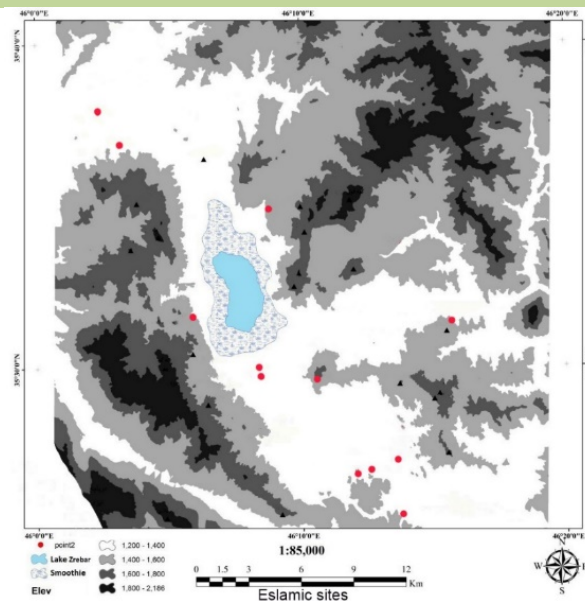
تصویر ۲۸- پایه اجاق و گل‌میخ سفالی متعلق به دوره اشکانی از سطح محوطه کلکه خزینه، (نگارندگان، ۱۳۹۷)
 Figure 28- The base of the stove and clay pot belonging to the Parthian period from the surface of the Kelka Khazinah , (Authors, 2018)

تصویر ۲۹- سفال‌های اشکانی گورستان گرده شمامه، (نگارندگان، ۱۳۹۷)
 Figure 29- Parthian pottery of Girda Shamamah cemetery, (Authors, 2018)

دوره اسلامی

از دوران اسلامی در دشت مریوان ۱۲ محوطه شناسایی شد (تصویر ۳۰) که ۱۰ اثر به صورت محوطه‌های باستانی و ۲ اثر به صورت بنا می‌باشند. از جمله محوطه‌های شاخص این دشت یک مسجد از دوره قاجار در روستای بر قلعه است که در منابع مکتوب با نام مسجد ایمام و در نزد اهالی محلی با نام قلعه ایمام (Qale Imam) شناخته می‌شود و توسط هیأت باستان‌شناسی دانشگاه تهران به سرپرستی حسن کریمیان مورد کاوش اضطراری قرار گرفت (کریمیان، ۱۳۹۴). دیگری نیز یک حمام متعلق به دوره پهلوی در روستای نژمار سفلی است (تصویر ۳۱) که این اثر هنوز ثبت ملی نشده و نیاز به ثبت در فهرست آثار ملی کشور و انجام مطالعات تکمیلی و ثبت و ضبط دقیق دارد.

تصویر ۳۰- موقعیت پراکندگی محوطه‌های دوره اسلامی در دشت مریوان، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 30- Dispersion of locations of Islamic period sites in Marivan plain, (Authors, 2018)

تصویر ۳۱- نما و سقف حمام، روستای نژمار سفلی، (نگارندگان، ۱۳۹۷)

Figure 31- Facade and roof of the bath, Nejmar Sofla village, (Authors, 2018)

نتیجه‌گیری

مهم‌ترین نتایج حاصل از بررسی و شناسایی دشت مریوان به شرح زیر است:

- در بررسی‌های سال ۱۳۸۱ هیأت باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا، توالی فرهنگی شهرستان مریوان از دوره پارینه‌سنگی میانی تا مس‌وسنگ میانی به غیر از دوران نوسنگی جدید و مس‌وسنگ قدیم به‌دست‌آمده بود. ولی سؤال اصلی این بود که وضعیت استقرارهای بعد از دوره نوسنگی آغازین تا شروع دوره مس‌وسنگ میانی منطقه به چه صورت است؟ شناسایی تپه قاله‌زیوا با آثاری از دوره مس‌وسنگ قدیم (نیمه دوم هزاره ششم ق.م) این گپ فرهنگی را پر نمود و تقریباً توالی فرهنگی منطقه را کامل نمود.
- بررسی محوطه‌های دوره مس‌وسنگ قدیم و میانی مریوان نشان می‌دهد که هم سفال‌های شاخص این دوره و هم الگوی پراکنش محوطه‌ها مشابه با مناطق جنوبی مریوان و به‌ویژه زاگرس مرکزی است. همان‌طور

که ذکر شد سفال جی، سفالی شناخته‌شده از محوطه‌های مس‌وسنگ قدیم زاگرس مرکزی بوده که در مریوان نیز به دست آمده است. سفال‌های دوره مس‌وسنگ میانی منطقه زاگرس مرکزی و به‌ویژه سفال گونه سه‌گابی نیز از جمله مهم‌ترین شاخصه‌های محوطه‌های دوره مس‌وسنگ میانی این منطقه است که در بررسی‌های مریوان نیز به دست آمده است.

- در دوره مس‌وسنگ جدید برخلاف دوره‌های گذشته، شاهد قرابت‌های سفالی بیش‌تر با شمال بین‌النهرین هستیم تا زاگرس مرکزی، نمونه آن سفال‌های شیردار کننده از محوطه‌های بیلو و هان‌الیاس است که کاملاً شبیه به نمونه‌های مشابه در تپه سوریژه اربیل واقع در بین‌النهرین شمالی است. نمونه‌های دیگر، سفال گونه دسته‌دماغی تپه میرویس و یا سفال‌های لبه‌واربخته شاخص تپه رشه است که کاملاً مشابه با نمونه‌های بین‌النهرینی است.

- با توجه به مطالعات اخیر در بررسی ۱۳۹۷ به نظر می‌رسد که فرهنگ‌های مفرغ قدیم، میانی و جدید شمال‌غرب که شاخص آن سفال یانیق و سبک ارومیه است، و هم‌چنین سفال گودین III که شاخص مفرغ میانی و جدید زاگرس مرکزی است، در دشت مریوان حضور ندارند و گویا عصر مفرغ در مریوان با سنت‌های سفالی شمال بین‌النهرین منطبق باشد و نیاز به مطابقت و مقایسه با حوزه فرهنگی بین‌النهرین داشته باشد، که البته اظهار نظر در این مورد نیاز به بررسی‌هایی در سطح وسیع‌تر از دشت مریوان دارد، هم‌چنین انجام مطالعات بیش‌تر در این مورد می‌تواند ابهاماتی را که در خصوص عصر مفرغ منطقه وجود دارد پاسخگو باشد.

- با توجه به شواهد فرهنگی عصر آهن منطقه مریوان به نظر می‌رسد که مطالعه گسترده‌تر آثار و محوطه‌های عصر آهن مریوان و به‌ویژه محوطه‌های عصر آهن III می‌تواند نقش و جایگاه این کریدور طبیعی بسیار مهم را در برهم‌کنش‌های فرهنگی عصر آهن و نقش آن در تحولات اواخر عصر آهن در منطقه که شامل لشکرکشی‌های حکومت‌های مقتدر نظیر شاهنشاهی آشور نو به حوزه دریاچه ارومیه، زاگرس مرکزی و بخش‌هایی از فلات مرکزی ایران است را بیش از پیش روشن نماید.

- دوران تاریخی دشت مریوان از ابهامات منحصر به فردی برخوردار است. اوایل دوران تاریخی با شواهد عصر آهن III در منطقه قابل بررسی و مطالعه است اما شاخصه فرهنگ‌های هم‌زمان دوران هخامنشی و ساسانی در پاره‌ای از ابهام باقی مانده است که گویا با توجه به حاشیه‌ای بودن این منطقه در دوران‌های مذکور نمی‌توان فرهنگ‌های شاخص نواحی مرکزی در این دوران را در این منطقه پیگیری نمود و به نحوی می‌توان رشد و تداوم فرهنگ‌های محلی اقوام این منطقه را فرهنگ غالب معرفی نمود. در این میان تنها دوره‌ای که به صورت واضح با فرهنگ‌های شاخص دوران خود همگونی داشته است دوره اشکانی است. این فرهنگ به صورت همگون با مناطق هم‌جوار در زاگرس مرکزی و حوزه دریاچه ارومیه رشد و تداوم داشته و البته در این میان شاخصه‌های محلی خود را نیز به همراه داشته است. اکثر آثار دوره اشکانی دشت مریوان در قالب محوطه‌های تک دوره افقی و گورستان‌های خمره‌ای خلاصه می‌شوند. از جمله استثناءهای استقرارهای موجود در دشت مریوان، تپه گلین کبود است که می‌تواند با توجه به قرارگیری آن در حاشیه دریاچه زریبار، وسعت قابل توجه آن و وجود آجرهای پراکنده بر روی سطح، یک مکان مرکزی از دوره اشکانی در دشت مریوان باشد. البته لازم به ذکر است این تپه دارای شواهد سفالی از عصر آهن نیز هست که احتمال دارد موارد مذکور متعلق به

استقرار عصر آهن این تپه باشد. پاسخگویی به این سؤالات و آزمایش‌پذیر بودن این فرضیات نیازمند انجام پروژه‌های پژوهشی در قالب طرح‌های لایه‌نگارانه و کاوش‌های در سطح گسترده است.

- دوره اسلامی دشت مریوان به نسبت دوران پیش از تاریخ و یا دوران تاریخی از غنای آن‌چنانی برخوردار نبوده و آنچه در بررسی‌ها مورد شناسایی و بازنگری قرار گرفتند به غیر از یک یا دو محوطه، بیش‌تر شامل محوطه‌های افقی تک دوره و گورستان‌های دوران متأخر اسلامی است.

پی‌نوشت‌ها

نویسندگان این مقاله از پژوهشکده کردستان‌شناسی دانشگاه کردستان که برنامه بررسی و شناسایی باستان‌شناسی دشت مریوان با حمایت مالی ایشان و از محل اعتبارهای پژوهشی استان انجام گرفته بود کمال تشکر و قدردانی را به عمل می‌آورند.

منابع

نیکنمی، کمال‌الدین. علی‌بیگی، سجاد. نیکزاد، میثم. دستنائی حیدری، محسن. زینی‌وند، محسن. رضایی، ایرج. منهوی، سیروان. (۱۳۹۳-۱۳۹۲)، آثار و استقرارهای دشت سرفیروزآباد کرمانشاه، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، شماره دهم و یازدهم: ۷۹-۶۱.

زمانی، مرتضی، محمدی قصریان، سیروان، بهنیا، علی، (تابستان ۱۳۹۷)، تپه قاله‌زیوا: نوبافته‌ای با سفال جی در مریوان، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، سال دوم، شماره ۴: ۴۹-۴۱.

زمانی دادانه، مرتضی، محمدی قصریان، سیروان، (زمستان ۱۳۹۷)، بررسی محوطه‌های هزاره چهارم قبل از میلاد در دشت مریوان، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، سال دوم، شماره ۶: ۳۹-۲۳.

ساعدموچشی، امیر، (الف ۱۳۹۰)، بررسی الگوهای استقرار محوطه‌های دوران مس‌وسنگ شرق استان کردستان (حوزه آبگیر رودخانه قزل‌اوزن)، رساله دکتری، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

ساعدموچشی، امیر، نیکنمی، کمال‌الدین، مشکور، مرجان، فاضلی‌نشلی، حسن، فیروزمندی شیرجینی، بهمن، (ب ۱۳۹۰)، گاهنگاری نسبی و مطلق تپه کلنان بیجار: محوطه‌ای متعلق به دوره مس‌وسنگ میانه در غرب ایران، نامه‌ی باستان‌شناسی، دوره اول، شماره اول: ۵۶-۳۱.

ساعدموچشی، امیر و آذرشب، علیرضا، (۱۳۹۲)، شواهد استفاده از غارهای صعب‌العبور در دوره دالما در غرب ایران، پیام باستان‌شناسی، سال دهم، شماره بیستم: ۵۰-۳۷.

ساعدموچشی، امیر، محمدی قصریان، سیروان، زمانی دادانه، مرتضی، خسروی، سلمان، امیری، سریه، (۱۳۹۵)، کاوش نجات‌بخشی محوطه سرچم روستای روار در محدوده سد داریان، گزارش‌های پانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، تهران، پژوهشکده باستان‌شناسی: ۶۶۲-۶۶۶.

ساعدموچشی، امیر، آذرشب، علیرضا، غفاری، زهرا، (پاییز و زمستان ۱۳۹۱)، تپه سرقلعه: شواهدی از سفال اووک در استان کردستان و ارتباط آن با مسیرهای ارتباطی بین‌النهرین، پیام باستان‌شناسی، سال نهم، شماره هجدهم: ۴۸-۳۷. بیننده، علی، (۱۳۹۷)، کاوش لایه‌نگاری تپه قلعه ننه، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان کردستان (منتشر نشده).

کریمیان، حسن (۱۳۹۴)، گزارش کاوش قلعه ایمام مریوان، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان کردستان (منتشر نشده).

محمدی‌فر، یعقوب، مترجم، عباس، (۱۳۸۱)، بررسی باستان‌شناسی شهرستان مریوان، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان کردستان (منتشر نشده).

- محمدی‌فر، یعقوب، مترجم، عباس، (۱۳۹۴)، مریوان، از دوره پارینه‌سنگی میانه تا دوره مس‌وسنگ بر اساس بررسی‌های باستان‌شناسی، مفخر میراث فرهنگی ایران: جشن‌نامه دکتر صادق ملک شه‌میرزادی/ به کوشش مرتضی حصارى، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، دانشگاه هنر اصفهان: ۳-۱۰.
- محمدی‌فر، یعقوب، (۱۳۸۲)، طرح بررسی و شناسایی و مستندسازی آثار باستانی شهرستان صحنه، آرشیو میراث فرهنگی و گردشگری بیستون (منتشر نشده).
- مترجم، عباس و شریفی، مهناز، (بهار ۱۳۹۷)، فرآیند گذار از سنت‌های فرهنگی نوسنگی جدید به مس‌وسنگ قدیم در پس‌کرانه‌های شرق زاگرس مرکزی، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره هشتم، شماره ۱۶: ۸۳-۱۰۲.
- مترجم، عباس و شریفی، مهناز، (۱۳۹۳)، تحلیلی بر کارکرد و ماهیت نماد کالاها (توکن) و پیکرک‌های گلی در دوره مس‌وسنگی تپه قشلاق تالوار، کردستان، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره چهارم، شماره هفتم: ۲۷-۴۶.
- محمدی قصریان، سیروان، (۱۳۹۳)، تپه نازلین، مجموعه مقاله‌های باستان‌شناسی در بیستون، به کوشش حسین راعی و مژگان خانم‌رادی، تهران، نشر ایران نگار.
- محمدی قصریان، سیروان، (۱۳۹۳)، گزارش تعیین عرصه و پیشنهاد حریم تپه گلین کبود مریوان، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان کردستان (منتشر نشده).
- معصومیان، محمد، (۱۳۹۶)، گزارش کاوش اضطراری گورستان اشکانی زردویان، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان کردستان (منتشر نشده).
- زارعی، محمدابراهیم، محمدی قصریان، سیروان، عبدالله پور، محمد، (۱۳۹۶)، بررسی باستان‌شناختی تپه گرینشان سنندج، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱۲: ۹-۲۳.
- علی بیگی، سجاد، (۱۳۹۴)، گزارش بررسی دشت سرپل ذهاب، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان کرمانشاه (منتشر نشده).
- ملکی، سعید و حسین‌زاده دلیر، کریم، (بهار و تابستان ۱۳۸۶)، بررسی تغییرات کاربری اراضی شهری در یک دوره ده ساله (۱۳۸۲-۱۳۷۲) در طرح جامع و تفصیلی شهر ایلام، دو فصلنامه جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۸: ۹۳-۶۵.
- مترجم، عباس، محمدی‌فر، یعقوب، (۱۳۸۸)، گزارش نهایی فصل اول کاوش گور خمره‌های حوزه دریاچه زربار-مریوان، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان کردستان. (منتشر نشده).
- محمدی‌فر، یعقوب، هژیری نوبری، علیرضا، (۱۳۸۳)، نگرشی بر آیین تدفین گور خمره‌ای دوران اشکانی در حاشیه غربی زاگرس مرکزی (مریوان)، پیام باستان‌شناس، شماره دوم: ۲۹-۴۲.
- Algaze, G. 1993. *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. Chicago, University of Chicago Press.
- Alibeigi, S. 2015. Survey report of Sarpol-e Zahab plain. Documentation Center of the General Directorate of Cultural Heritage and Tourism of Kermanshah Province. (unpublished) [in Persian].
- Binandeh, A. 2018. Exploring the stratigraphy of Tepe Qaleh Naneh, Documentation Center of the General Directorate of Cultural Heritage and Tourism of Kurdistan Province (unpublished) [in Persian].
- Ghirshman, Roman. 1939. "Fouilles de Sialk pres de Kashan, 1933, 1934, 1937". Vol. 1, Paul Geuthner.
- Karimian, H. 2015. Report on the excavation of Qale Imam of Marivan. Documentation Center of the General Directorate of Cultural Heritage and Tourism of Kurdistan Province (unpublished) [in Persian].
- Levine, L. D., and McDonald, M. A. 1977. The Neolithic and Chalcolithic periods in the Mahidasht, Iran, 15: 39-50.
- Maleki, S. Hosseinzadeh Dalir, K. Spring and Summer 2007. Study of urban land use changes in a 10-year period (2003-2004) in a comprehensive and detailed plan of Ilam, Bi-Quarterly

- Journal of Geography and Regional Development, Ferdowsi University of Mashhad, No. 8: 93-65 [in Persian].
- Masoumian, M. 2017. Emergency excavation report of Parthian Zarduiyan Cemetery. Documentation Center of the General Directorate of Cultural Heritage and Tourism of Kurdistan Province (unpublished) [in Persian].
- Matthews, R. 2006. Administrative Activity and Technology at Godin Tepe in -the Later Forth Millennium B.C. In Proceeding of the international symposium on Iranian archaeology: western region (Kermanshah). Tehran. ICAR.
- Mohammadi Ghasrian, S. 2014. Report on determining the area and proposing the privacy of Tepe Gellin Kaboud, Marivan. Documentation Center of the General Directorate of Cultural Heritage and Tourism of Kurdistan Province (unpublished) [in Persian].
- Mohammadi Ghasrian, S. 2014. Tepe Nazelian, a collection of archeological articles in Bistoon, by Hossein Rai and Mozghan Khanmoradi, Tehran, Iran Negar Publishing [in Persian].
- Mohammadifar, Y. & A. Motarjem. 2008. Settlement continuity in Kurdistan, Antiquity 82: 31
- Mohammadifar, Y. 2003. Plan to study, identify and document the antiquities of Sahneh city, Biston Cultural Heritage and Tourism Archive (unpublished) [in Persian].
- Mohammadifar, Y. Hezhabri Nobari, A. 2004. A view on the burial rite of Parthian period in the western margin of the Central Zagros (Marivan). Payame Bastan Shenasi, No. 2: 42-29 [in Persian].
- Mohammadifar, Y. Motarjem, A. 2002. Archaeological survey of Marivan county, Documentation Center of the General Directorate of Cultural Heritage and Tourism of Kurdistan Province (unpublished) [in Persian].
- Mohammadifar, Y. Motarjem, A. 2015. Marivan, from the Middle Paleolithic to the Mesolithic period based on archaeological studies, Iranian cultural heritage celebrities: Dr. Sadegh Malek Shahmirzadi Celebration / by Morteza Hessari, Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute, University of Arts Isfahan: 3-10[in Persian].
- Motarjem, A and Sharifi, M. 2015. Cultural Development of Chalcolithic Era in The East of Central Zagros Based On Archaeological Excavations at Tepe Gheshlagh. Iranian Journal of Archaeological Studies, University of Sistan and Baluchestan: 4(2014): 49-56.
- Motarjem, A. Mohammadifar, Y. 2009. The final report of the first chapter of excavating the tombs of the Zeribar-Marivan Lake basin. General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Kurdistan Province. (unpublished)[in Persian].
- Motarjem, A. Sharifi, M. 2014. An Analysis of the Function and Nature of Symbols (Tokens) and Flower Statues in the Chalcolithic period of Tepe Gheshlagh of Talvar, Kurdistan. Pajhoohesh-haye-Bastan Shenasi, Volume 4, Number 7: 27-46. [in Persian].
- Motarjem, A. Sharifi, M. Spring 2018. The Process of Transition from New Neolithic Cultural Traditions to Ancient Chalcolithic in the East Zagros Coast, Iranian Archaeological Research, Volume 8, Number 16: 83-102 [in Persian].
- Niknami, K. Alibeigi, S. Nikzad, M. Dastnaei Heydari, M. Zeinivand, M. Rezaei, I. Manhoubi S. 2013-2014. Relics and settlements of Sarfiroozabad plain of Kermanshah, Modares Archaeological Research, No. 10 & 11: 79-61[in Persian].
- Rothman, M and Badler. V.G. 2011, contact and development in Godin period VI: On the High Road: The History of Godin Tepe, Hilary Gopnik and Michell Rothman (eds), Mazda Publisher. Royal Ontario Museum.
- Saed mucheshi, A, Azarshab, A. Ghaffari, Z. Autumn and winter 2012. Tepe Sar Qaleh: Evidence of Uruk pottery in Kurdistan province and its connection with Mesopotamian communication routes, Payame Bastan Shenasi, Year 9, Issue 18: 37-48 [in Persian].

- Saed Mucheshi, A. 2011 a. Study of settlement patterns in the areas of the Middle Stone Age of East Kurdistan Province (Ghezel Ozan River catchment area), PhD thesis, University of Tehran, Faculty of Literature and Humanities [in Persian].
- Saed Mucheshi, A. Azarshab, A. 2013. Evidence of the use of impassable caves in the Dalma period in western Iran, *Payame Bastan Shenasi*, Year 10, Number 20: 37-50[in Persian].
- Saed mucheshi, A. Mohammadi Ghasrian, S. Zamani Dadaneh, M. Khosravi, S. Amiri, S. 2016. Rescue excavation of Sarcham area of Roar village in the area of Darian Dam, reports of the 15th Annual Archaeological Conference of Iran, Tehran, Archaeological Research Institute: 662-666 [in Persian].
- Saed Mucheshi, A. Niknami, K. Maskour, M. Fazeli Nashli, H. Firoozmandi Shirehjini, B. 2011. Relative and Absolute Chronology of Tepe Kalanan Bijar: An Area Belonging to the Middle Chalcolithic Period in Western Iran. *Name Bastan Shenasi*, Volume I, Number 1: 31-56 [in Persian].
- Sharifi, M and Motarjemm A. 2018. The process of cultural change in the chalcolithic period in the highland of western Iran at Tepe Gheshalgh. *Documenta Praehistorica XLV*.
- Stein, Gil J and Alizadeh, Abbas. 2013-2014 SUREZHA, KURDISTAN, introduction: The Origins of Towns and social Complexity in Northern Mesopotamia in the Chalcolithic Period, 5300-3500 BC. *ANNUAL Report*: 133-146
- Van Zeist, W and H. E, Wright. 1963. Preliminary Pollen studies at Lake Zeribar , Zagros Mountain, Southwestern Iran, *Science* 140.
- Weiss, H. and Young, T. C. Jr. 1975. The merchants of Susa: Godin V and plateau-lowland relations in the fourth millennium B.C. *Iran* 13: 1-17.
- Young, T. C. Jr and Levine, L. D. 1974. Excavation at Godin Tepe: second progress report, Toronto, Royal Ontario Museum.
- Young, T. C. Jr. 1965. Excavation at Godin Tepe: first progress report, Toronto, Royal Ontario Museum.
- Zamani Dadane, Morteza. Mohammadi Ghasrian, Sirvan. Skuldbøl, T. B. B. 2019. Investigation Late Chalcolithic Period settlement on the Marivan Plain, western Iran. First insights from the Marivan Plain Survey project. *Ash-sharq. Bulletin of the Ancient Near East: Archaeological, Historical and Societal Studies. Archaeopress Journals*, Vol3 N1: 33-46.
- Zamani Dadaneh, M. Mohammadi Ghasrian, S. Winter 2018. Survey of the fourth millennium BC sites in the Marivan plain, *Archaeological Studies of Parseh*, second year, No. 6: 39-23.
- Zamani, M. Mohammadi Ghasrian, S. Behnia, A. Summer 2018. Tepe Qala zewa: A new Evidence with J Pottery in Marivan. *Archaeological Studies of Parseh*. Second Year, No. 4: 49-41 [in Persian].
- Zarei, M. E. Mohammadi Ghasrian, S. Abdollahpour, M. 2017. Archaeological study of Tepe Geryashan of Sanandaj. *Pazhoohesh-haye-Bastan Shenasi*, No. 12: 9-23[in Persian].